

Dergiabant

2023, 11(1): 180-189, doi: 10.33931/dergiabant.1282113

Platon'dan Geç Antik Döneme Hurafe Algısı Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Perception of Superstition from Plato to Late Antiquity

Şeyma KÖMÜRCÜOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 12.04.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 09.05.2023

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2023

Öz: Antik Yunan'da felsefe öncesi dönemde insanların Tanrı'ya ve evrene dair temel kabullerinin mitlere dayandığı ve bu kabulleri yansıtan anlatıların genel olarak sözlü edebiyat yoluyla gerçekleştiği bilinmektedir. Mitler antik Yunan insanının zihin dünyasını şekillendirirken, pratik hayatta da akıl dışı kabul edilebilecek uygulamalara rastlamak mümkündür. Bu makalede bir yandan antik Yunan toplumunda akıl-dışı kabul edilen hurafelere yaklaşımlar incelenirken, bir yandan Platon'un akıl-dışı hurafelerle mitler arasında bir fark görüp görmediği soruşturulmuştur. Platon'un diyaloglarında yer verdiği Tanrı tasavvuru ile hurafeler arasındaki irtibata temas edilerek, geç antik dönem için de Theophrastus'tan başlayıp Plutarch'a uzanan bir dönemde metinlerin incelemesi yapılmıştır. Bu metinler dönemin hurafe algısını yansıtmaması, hurafeye inanan insan tipolojisini vermesi ve dönemin ana akım dinî inanışları açısından hurafenin yerini göstermeleri açısından değerlendirilmiştir. Bu çerçevede makalenin ana amacı, antik Yunan toplumunda hurafeye olan yaklaşımları belirlemek ve felsefe söz konusu olduğunda mit ve hurafenin işlevsel olarak nasıl birbirinden ayrı tutulduğuna işaret etmektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Hurafe, Platon, Aristoteles, Geç Antik Dönem.

&

Abstract: It is known that in the pre-philosophical period of Ancient Greece, people's basic assumptions about God and the universe were based on myths, and the narratives reflecting these assumptions were generally realized through oral literature. While myths shaped the mental world of ancient Greek people, it is possible to come across practices that can be considered irrational in practical life. In this article, while examining the approaches to superstitions considered irrational in ancient Greek society, it is also investigated whether Plato sees a difference between irrational superstitions and myths. By touching upon the connection between Plato's conception of God in his dialogues and superstition, the texts of late antiquity, starting from Theophrastus to Plutarch, are analyzed. These texts are evaluated in terms of reflecting the perception of superstition of the period, giving the typology of people who believe in superstition, and showing the place of superstition in terms of mainstream religious beliefs of the period. In this framework, the main aim of the article is to determine the approaches to superstition in ancient Greek society and to point out how myth and superstition were functionally separated from each other when it comes to philosophy.

Keywords: History of Philosophy, Superstition, Plato, Aristotle, Late Antiquity.

Atıf/Cite as: Kömürçüoğlu, Şeyma. "Platon'dan Geç Antik Döneme Hurafe Algısı Üzerine Bir Değerlendirme". *Dergiabant* 11/1 (Mayıs 2023), 180-189. doi: 10.33931/dergiabant.1282113

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şeyma Kömürçüoğlu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, seyma.komurcuoglu@medeniyet.edu.tr.

1. Giriş

Hurafeler, akıl-dışı inanışlar, doğa-üstü anlatılar her dönemde, her toplumda var olmuştur. Bu inanışların geniş halk kitlelerinde karşılık bulması ve nesilden nesile kısmen değişerek kısmen aynı kalarak aktarılması, akıl-dışı anlatılara ve bunların etrafında oluşan hurafelere karşı tepkilerin de oluşmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu tepkilerin ise iki minval üzerine geliştiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki felsefe zaviyesinden meseleye yaklaşan aklı tutumun tepkisidir. Sokrates öncesi filozoflardan itibaren, Platon ve Aristoteles'e kadar pek çok filozofun metninde, akıl dışı inanışlara karşı olan net tavrı gözlemek mümkündür. Bu tavır bazen *mysteria*lara karşı gösterilen tavır olarak karşımıza çıkarken, bazen de Aristoteles'te olduğu gibi *nectar ve ambrosiaya* karşı olan tavırda kendini gösterebilmektedir. Kimi zaman da, mitlerin Platon'da olduğu gibi doğrudan bir olumsuz bir tepkiye maruz kalmadığını ancak felsefi bir eğitim idelinin aracı haline gelebildiğini görmekteyiz. Peki, acaba Platon'un devletinde geniş kitlelerin eğitimi amacıyla kullanmaya çalıştığı mitlerle hurafeler aynı kapsamda değerlendirilebilir mi? Bu bağlamda akıl-dışı söz konusu olduğunda antik Yunan'da ya da geç antik dönemde bir kategorizasyon yapma imkânımız var mıdır? Bu sorunun cevabını ilerleyen sayfalara bırakarak, hurafelere karşı geliştirilen bir diğer reaksiyonu dile getirerek devam edebiliriz.

Hurafeleri akıl-dışı olarak nitelendiren bakış açısı sadece felsefi bakış değildir. Hurafeleri akıl-dışı olarak nitelendiren ve felsefi tutuma eşlik eden bir başka bakış açısı ise (da) dinî/kelâmî bakış açısıdır. Semâvî dinlerin perspektifinden bakıldığında hurafeler öncelikle din-dışıdır, dine sonradan dâhil edilmeye çalışılmıştır, naslara aykırıdır ve bunlara ilaveten de akıl-dışıdır. İslamiyet'i esas aldığımızda nasıl ayetlerden ve sahih kabul edilen hadislerden yola çıkılarak dine sonradan dâhil olan hurafeleri reddedebiliyorsak, Hristiyanlığın ilk yüzyılında da pagan adetleri, gelenekleri Ortodoks din yorumunun dışında kabul ediliyor, Hristiyan toplumda hala yaşamaya devam eden bu gibi uygulamalar din dışı/batıl kabul ediliyordu. Hurafelere karşı dinî ve felsefi tutumun sahip olduğu menfî tutumlara karşılık, halkın bu inanışlarından vazgeçtiğini ve daha rafine ve aklı bir inanış benimsediğini düşünmek ise yanlış olacaktır zira her türlü karşı koyuşa rağmen hurafeler tarihin pek çok döneminde halk inanışında geniş biçimde karşılık bulmuştur.

Antik Yunan toplumu özelinde meseleyi ele aldığımızda ise, antik Yunan dininin ritüelleriyle şekillendirilmiş bir toplumla karşılaşırız. Bir dinî kitabı olmayan, tam anlamıyla bir din de sayılamayacak uygulamalar bütünü olarak yorumlanabilecek antik Yunan dini içinde yer bulan ritüeller, uygulamalar, mitolojinin kapı araladığı anlam dünyası ile şekillenmekteydi. Çalışmamızın hemen girişinde, toplumda yaygın olan mitolojik anlatılarla hurafelere dayalı akıl dışı anlatıların arasında bir fark olup olmadığını, irrasyonel olanın kendi içinde bir derece farkı olup olmadığı sorusunu sormuştuk. Burada karşımıza akıl dışı olanın iki formu çıkmaktadır: Toplumda kabul gören ve toplumu metafizik olarak şekillendiren mitoloji ile toplumda kabul görmeyen, uygulayanların da hastalıklı görülmesine sebep olan hurafe.

Elinizdeki makalenin amacı hurafe ile ilgili çizdiğimiz bu genel çerçeveyi, antik metinler üzerinden düşünmeye çalışmaktır. Bu çalışmanın antik dönemle ilgili amaçlarından biri, Platon'un hurafe ve mitler arasında bir ayrım gözetip gözetmediği ve eserlerinde çizdiği felsefi idealde mitleri kullanma şekliyle, hurafeleri kullanma şeklinin işlevsel olarak birbirinden ayrılıp ayrılmadığı sorusuna cevap bulmaktır. Geç antik dönemle ilgili olarak çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı husus ise, hurafelerin antik metinlere nasıl yansıdığını tespit etmek, hurafenin ve akıl dışı hikâyelerin bu metinlerde nasıl tepkiler doğurduğunu –kendi bağlamları içerisinde- ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu iki ana amaç doğrultusunda, antik Yunan toplumunda hurafe ile mitin algılanışı ve konumu üzerine genel bir kanaate varılması hedeflenmektedir.

2. Tanrı Korkusu Anlamında *Deisidaimonia* ve İyiliğin Kaynağı Olarak Tanrı

Antik Yunan dünyasında bugün bizim anladığımız şekliyle hurafe olarak kabul edilebilecek uygulamaların ve Tanrı'yı insanların başına gelen kötü olaylardan sorumlu tutan hikâyelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu makalede antik metinlerde geçen ve hurafe olarak kabul edilen uygulamalarla

birlikte, zihinsel olarak bunlara zemin teşkil eden uydurma hikâyelere karşı gösterilen felsefi tutumu da birlikte ele almaya çalıŐacađız.

Antik Yunanca'da hurafe anlamında kullanılan kelime *Δεισιδαιμονία/deisidaimonia* kelimesi olsa da bu kelimenin olumsuz anlamda hurafeye karşılık gelmesi Theophrastus'tan geriye gitmemektedir. *Deisidaimonia* kelimesi daha önce Aristoteles ve Ksenophanes'te Tanrı korkusu anlamında kullanılmıŐ, hurafe anlamıyla ilk kez Theophrastus'un, İngilizce'ye *On Moral Characters* (Ηθικοί χαρακτήρες) olarak çevrilen eserinde yer almıştır.²

Sözlük anlamı olarak *deisidaimonia* kelimesinin iki farklı yönüne işaret edilmektedir. İlki, dinî duygu, Tanrı korkusu Őeklindeki olumlu anlam, ikincisi ise, daha olumsuz imalar taŐıyan hurafe anlamıdır.³ Her ne kadar *deisidaimonia* kelimesinin hurafe anlamını kazanması için Theophrastus'un metinlerinin beklenmesi gerekse de, kelimenin Tanrı korkusu olarak yer aldđđı metinleri önceleyerek kronolojik bir takiple işe baŐlayabiliriz.

Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk metin Ksenophanes'e (M. . 478) aittir. Ksenophanes tarafından kaleme alınmıŐ kurgusal biyografi türünden bir eser olarak kabul edilen *Cyropaedia* adlı eserde *deisidaimonia* kelimesinin, olumsuz imalar içeren bir kelime olarak değil daha ziyade Tanrılardan haşyetle korkmak anlamında kullanıldıđđını görmekteyiz:

"Hala menzil dıŐındayken, Cyrus, *Zeus yardımıncımız ve rehberimizdir* olan parolayı söyledi. Ve parola geri gelip ona tekrar iletildiğinde, Cyrus her zamanki ilahiyi söylemeye baŐladı ve hepsi dindar bir Şekilde yüksek sesle söylemeye katıldılar, çünkü böyle bir hizmetin yerine getirilmesinde Tanrı'dan korkanlar (God-fearing/ δεισιδαίμονες) insanlardan daha az korkarlar."⁴

Ksenophanes'in *deisidaimonia* kelimesini hiç kullanmadan, akıl dışı korkulara değinerek konuya yer verdiđđi bir eseri de *Memorabilia*'dır. Burada aslında filozof, bu tip korkuları biraz da mizaca bağlamakta, kimi insanlar dağlara taŐlara bile kutsiyet atfedip sayđı gösterirken ve korkarken, kimileri ise en korkutucu olan Şeylerden bile korkmamaktadır.

" nk  deliler arasında bazıları korkunç olandan bile korkmaz, bazıları ise korkutucu olmayandan korkar; kimisi kalabalıkta dahi olsa bir Şey yapmanın, söylemenin ayıp olmadđđı g r Őunde, kimisi de insanların arasına bile çıkılmaması gerektiđđi g r Őunde. Bazıları ne tapınağa, ne sunağa ne de başka herhangi bir tanrısal Şeye sayđı gösterirken, diğerleri kayalara, tesadüfi tahta parçalarına ve hayvanlara bile dindarca davranır."⁵

Ksenophanes'te kelime *deisidaimones* Şeklinde *Cyropaedia*'da olumlu bir anlamda yer alırken Platon bu kelimeyi hiç kullanmamaktadır.⁶ Ancak Platon'un metinlerinde doğrudan bu kelime geçmese de, filozofun özellikle *Devlet*'te g sterdiđđi tüm felsefi çaba, hurafelere zemin teşkil eden Tanrı tasavvurunu değiştirmek, Tanrı'yı insanların başına gelecek olumsuz durumlardan sorumlu tutmamak üzerine kuruludur. Platon'un yapmaya alıŐtıđđı Şey bir anlamda, toplum içinde yaygın olarak varlığını sürdüren mitleri, toplumdaki etkilerini göz önünde bulundurarak kullanmaya devam etmek, fakat hurafe olarak görülebilecek akıl dışı uygulamalara neden olan Tanrı tasavvurunu ise değiştirmeye çabalamaktır. Dolayısıyla Platon'un hurafelere karşı olan tutumunu anlamak istediğimizde yola ıkılmamız gereken ilk nokta, onun Tanrı tasavvurudur. Hurafeler (daha sonraki bölümlerde de karşımıza ıkacađđı gibi), abartılı korkuların ürünü olan davranıŐlar olarak karşımıza çıkar ve bu korkular da, sadece Tanrı'dan değil, ilahî g lerden, ara varlıklardan korkularla beslenir.⁷ Platon merkezinde düŐündüđümüz zaman, Platon'un

² Dale B. Martin, *Inventing Superstitions: From the Hippocratics to the Christians* (Cambridge: Harvard University Press, 2004), 51.

³ Δεισιδαιμονία kelimesinin anlam bilgisi için bk. "Δεισιδαιμονία", *Logeion* (Erişim 7 Ekim 2022), <https://logeion.uchicago.edu/%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1>

⁴ Xenophon, *Cyropaedia* (III. 3. 58), ev. Walter Miller (Edinburg: Harvard University Press, 2001), 299.

⁵ Xenophon, *Memorabilia* (I.1.14.), ev. Amy L. Bonnette (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 4.

⁶ Martin, *Inventing Superstitions*, 51. Platon'da her ne kadar bu kelimenin kullanımına rastlanmıyorsa da, kronolojik olarak takip ettiğimiz akıŐı bozmamak adına Platon'a bu baŐlık altında yer vermeyi tercih ettik.

⁷ Hurafelerin antik dönemle sınırlı olmadđđını günümüz insanının hurafelere inanmasına sebep olan unsurun sadece Tanrı tasavvuru olmadđđı bilinmektedir. Bilimsel paradigmlar, gündelik yaŐamın olağan akıŐı gibi pek çok husus *hurafelere inanma*

Tanrı tasavvuru, felsefesinin diğer yönleri gibi İyi *ideası* merkezinde olduğu için ve Tanrı kendisine İyi *ideasını* model aldığı için, antik Yunan dünyasının kötü, kıskanç, insandan öç alan, insanla rekabet eden Tanrı tasavvuru, –bu tasavvur halk arasında yaşamaya devam etse de– felsefî anlamda aşılmış olmaktadır. Platon'un metinlerinden yapacağımız alıntılar, Platon için Tanrı'nın hayalî korkulara neden olan korkunç bir güç olmadığını ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

Şimdi burada sormamız gereken soru Platon için hurafe ile mitler arasında bir ayrımın olup olmadığı sorusudur. Aslına bakılırsa Platon, eserleri boyunca doğrudan hurafeleri merkezine alıp bunlarla mücadele etmek yerine insanların Tanrı tasavvuruna müdahale ederek burada bir değişikliğe sebep olmayı hedeflemiş gibi görünmektedir. Bu durumda Platon için merkezde olan hususun İyi *ideasına* dayanarak oluşturulmuş iyi bir Tanrı tasavvuru olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bowden bunu, "Platon'un yapmaya çalıştığı şey, Homeros'tan beri gelen olumsuz Tanrı tasavvurunu, felsefî bir zeminde, İyi *ideasını* model alan, iyi Tanrı fikri ile değiştirmek oldu" diyerek özetler.⁸ Platon'un *Timaios*, *Devlet* ve *Yasalar* diyalogları mezkûr Tanrı tasavvurundan izler taşımaktadır. Birkaç alıntıyla bunu gösterebiliriz:

Timaios'ta Demiurgos'un iyi olması, evreni meydana getirmesi için başlıca sebep olarak karşımıza çıkar. "Devlet'teki filozof nasıl iyi oluşu sebebiyle, yönetim işini üstlenmek için bir hürs ya da kıskançlık yaşamaz ise, Demiurgos da aynı şekilde, meydana getirdiği evrenin kendisine benzemesinden dolayı bir kıskançlık duygusuna kapılmaz."⁹ *Timaios*'ta evreni meydana getiren Tanrı, iyi vasfıyla karşımıza çıkar. *Timaios*'un Tanrısı iyidir ve bu sebeple hiçbir şeye karşı kıskançlık duymaz. Kıskançlık ve hürs duymadığı için de, meydana getirdiği evrenin kendisine benzemesini ister. Platon'a göre bu, evrenin en esaslı ilkesidir.¹⁰

Yine *Timaios*'ta evreni yapan Tanrı'nın ideaları model aldığı ve iyi olduğu şöyle ifade edilir: "Yapıcısı, evreni, iki örnekten hangisine göre yapmıştır? Değişmeyen, hep aynı kalana göre mi yoksa doğmuş olana göre mi? Eğer bu evren güzelse, onu yapan iyi ise, o halde yapıcısının gözlerini ilksiz örnekten ayırmadığına şüphe yoktur"¹¹

Timaios'ta Demiurgos üzerinden iyi bir Tanrı inşa eden Platon, *Devlet*'te de bu iyi Tanrı'yı ideal devleti içinde konumlandırmaya çalışır. Tanrı'nın iyi olması Platon için hâlâ meselenin çıkış noktasıdır ancak artık önemli olan Tanrı'nın iyi olup olmamasından ziyade, geniş halk kitlelerine Tanrı'yı iyi olarak göstermek, bunun üzerine masallar anlatmaktır. Platon *Devlet*'te, Tanrı'nın insanların başlarına gelen kötü şeylerin sebebi olarak gösterilmesini kesinlikle istemez, kötü bir Tanrı'nın insana musallat edeceği kötü şeyler üzerine anlatılan masalların dahi yasaklanmasını ister. Bu gibi hikâyelere de akıl-dışı olmaları üzerinden karşı çıkmaz. Karşısındaki kitle halk kitesidir ve Platon'un yaptığı şey *bir masalı değiştirmektir*. Platon'un, Tanrı'yı kötü gösteren uydurma hikâyelere karşı olan bu tavrını *Devlet*'in ikinci kitabında takip etmek mümkündür. Platon şöyle der:

"Ya Tanrılar yoksa ya da insanlarla uğraşmıyorlarsa, ne diye onlardan boşuna saklanmaya çalışalım? Yok, eğer Tanrılar varsa ve bizimle uğraşıyorlarsa, onlar üstüne ne duymuşsak, ne biliyorsak hepsini efsanelerden, Tanrıların soyunu sopunu anlatan şairlerden biliyoruz. Gene o şairler, Tanrıların kurbanlar, yatıştırıcı adaklar, armağanlarla kandırılabilceğini söylerler."¹²

Platon tartışmanın devamında, güzel sözleri gerçeğe uygun olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırır ve gençleri yetiştirmede her ikisinin de kullanılması gerektiğini düşünür: "Çocuklara önce masal anlatmıyor

psikolojisi açısından değerlendirilebilir. Ancak bu makale sadece antik hurafelere ve antik dönemde hurafelere karşı geliştirilen karşı tutuma hasredilmiş bir çalışma olmayı amaçlamaktadır.

⁸ Hugh Bowden, "Before Superstition and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia and after Superstition", *Past and Present* 3 (2008), 65.

⁹ Şeyma Kömürçüoğlu, "Devlet'in Filozofu Timaios'un Tanrısı mı?", *Beytülhikme Uluslararası Felsefe Dergisi* 9(2) (2019): 617.

¹⁰ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güney- Lütüf Ay (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001), 24.

¹¹ Platon, *Timaios*, 24.

¹² Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcöz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 50.

muyuz? Masalda gerçeğe uygun şeyler varsa da, bunlar çoğun uydurmadır. Küçükleri yetiştirirken idmandan önce masalları kullanacağız.”¹³

Platon’un bu tavsiyelerde bulunurken yaptığı/yapmak istediği şey, Homeros ve Hesiodos’un şiirlerinde yer alan, insanların başına kötü işler açan *kötü Tanrı* tasavvurunu, sadece iyi şeylerin nedeni olan Tanrı tasavvuru ile değiştirmeye çalışmaktır. Başa gelen kötü şeylerin sebebini Tanrı olarak göstermemek, eğer böyle bir şey söylenecekse bile o kişinin başına gelen kötülüğün Tanrı dışındaki sebeplerini de açıklamak, şairlerin bahtsızlıkla ilgili açıklamalarına itibar etmemek, İyi olan Tanrı’yı başa gelen belaların sebebi sayan her ne varsa bunun önüne geçmek Platon’un ana yaklaşımıdır.¹⁴ Nitekim başka bir pasajda bunu şöyle ifade eder:

“Tanrı iyi olduğu için, insanların başına gelen her şey, çoğunun sandığı gibi ondan gelmez, yalnız iyi şeyler Tanrı’dan gelir. İyi şeyler de kötülüklerden az olduğuna göre Tanrılardan çok değil az şey gelir bize. Kötü şeyler için, başka sebepler aranmalı. Bunların Tanrı’dan geldiği söylenmemeli.”¹⁵

Benzer bir yaklaşımı *Yasalar* eserinden takip etmek de mümkündür. Yasalar (885d)’de Platon Tanrı ile ilgili bazı varsayımlar ileri sürer. Buna göre öncelikle Tanrılar vardır ve iyidir. Tanrılar kurbanlarla, hediyelerle kandırılamazlar.¹⁶ Tanrıların kurbanlarla kandırılmayacağına yönelik fikrin *Devlet*’te de benzer bir bağlamda devam ettiğini görmek mümkündür.¹⁷

Platon’un metinlerinde bir yandan insanların antropomorfik/geleneksel Tanrı tasavvurunu felsefî bir zemine çekme çabası güderken bir yandan da mitleri ve geleneksel inançları tamamen bir kenara atmadan onları kendi felsefî çabası çerçevesinde *kullanmayı* tercih etmiştir. Platon’un hurafelerle mücadelesinin dolaylı olarak yani kişilerin Tanrı tasavvurunu yeniden oluşturmaya çalışarak gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Filozofun mitlerle ilgili tavrı ise daha farklıdır. Platon insanların o dönemde hala hayatlarında var olan mitleri doğrudan değiştirmeye çalışmamakta, tam tersine o mitleri pedagojik bir amaçla kullanma yoluna gitmektedir.¹⁸ Bununla birlikte Smith’e göre mitler Platon’un diyaloglarında felsefe ile ilgilenen, felsefeye yeteneği olan azınlığın değil, buna yeteneği olmayan çoğunluğun, daha geniş kitlelerin eğitimi için kullanılır. Smith, ilkel mitlerle, Platon’un devletinde eğitim amaçlı kullanımına izin verdiği mitler arasında da bir ayırım yapar ve her mitin de Platon tarafından kullanılmadığını ifade eder.¹⁹ Smith burada, Platon’un mite karşı olan yaklaşımında bir derece farkı gözetmektedir. Daha ilkel mitleri, devlette kullanılmaya müsait olan mitlerden ayrı tutmaktadır. Acaba aynı kategorizasyon, Platon’un mite karşı olan tavrı ile hurafeye karşı olan tavrı arasında da yapılabilir mi? Platon’un irrasyonel olana yaklaşımında bu açıdan da bir derece farkı gözetilebilir mi? Burada şu hususun altını çizebiliriz: Platon için mit, çoğunluğun eğitimi için kullanılan bir araçtı. Ancak bu çalışmada *deisidaimonia* anlamında kullandığımız hurafeler, çoğunluğun inandığı şeyler olarak karşımıza çıkmaz. Tam tersine, insanların arasında hâkim olan dinî tasavvurun dışında kalan, çoğunluğun değil az sayıda kişinin inandığı kişisel inançlar oldukları görünür. Geç antik dönemde de benzer durumun devam ettiği söylenebilir.

Platon meseleye hurafe kelimesi üzerinden değil, hurafelere kaynak teşkil eden uydurma hikâyeler üzerinden yaklaşırken, Aristoteles, *deisidaimonia* kelimesine *Politika*’da kısaca yer verir. *Politika* 1315a1

¹³ Platon, *Devlet*, 65.

¹⁴ Platon, *Devlet*, 69.

¹⁵ Platon, *Devlet*, 69.

¹⁶ Platon, “Laws” (885d), *Plato: Complete Works*, ed. D. S. Hutchinson (Indiana: Hackett Publishing Company, 1997), 1543.

¹⁷ Platon bunu *Devlet*’te, Homeros’un şu dizelerini zikrederek eleştirir:

“Tanrılar bile kandırılır, yalvarıp yakarmayla!

İnsanlar bir kabahat, bir günah işlediler mi,

Kurbanlar, yağlar, adaklar, şaraplarla

Yumuşatırlar Tanrıları da.” Bk. Platon, *Devlet*, 49.

¹⁸ Platon’un mitleri kullanım tarzı ile ilgili olarak şu kaynaklara müracaat edilebilir: Edelstein, Ludwig. “The Function of the Myth in Plato’s Philosophy”. *Journal of the History of Ideas*. 10/4 (1949), 463–81; Anthony Hooper, “The Philosopher’s Stories: The Role of Myth in Plato’s Pedagogy”. *The European Legacy*. 15/7 (2010), 843–853.

¹⁹ Janet E. Smith, “Plato’s Use of Myth in the Education of Philosophic Man”. *Phoenix*. 40/1 (1986): 20–21.

pasajında bu kelime geçmekte ancak olumlu anlamıyla yani, Tanrılardan korkma anlamıyla yer almaktadır.²⁰ Aristoteles, yöneticinin Tanrıların hizmetinde, Tanrılara karşı saygılı, Tanrılardan korkan biri olarak görünmesinin halk nezdinde olumlu olacağını ifade eder.²¹

3. Geç Antik Dönemde Hurafe Anlamında *Deisidaimonia*

Deisidaimonia kelimesinin hurafe anlamını yüklediği metinler Aristoteles sonrasına tekabül etmektedir. Bu dönemde artık yavaş yavaş kelime olumlu anlamda Tanrılardan korkmak anlamından sıyrılarak, hurafeleri ifade etmek için kullanılmaya başlanacaktır. Bu bağlamda karşımıza çıkan metinlerden ilki az evvel zikrettiğimiz Theophrastus'a (M.Ö. 371-287) aittir. Başlığını *Karakterler* olarak Türkçe'ye çevirebileceğimiz bu metnin her bir bölümünde farklı insan tipleri karikatürize edilmiş, hurafelere inanan insan tipine de bir bölüm ayrılmıştır. Bu insan tipi ile ilgili Theophrastus şöyle der:

"Hurafe, Tanrı(sal)lara karşı hissedilen ümitsizce bir korkudur. Batıl inançlı adam, kutsal pınarda ellerini yıkamış, tapınaktan kutsal su serpmiş, ağzına bir defne yaprağı almıştır ve bütün gün onunla dolaşır. Eğer bir gelincik yolunu keserse, önünden biri geçene kadar ya da o yola üç tane taş atana kadar ilerleyemez. Evde bir yılan görürse, oraya bir şapel inşa eder. Üç yolun birleştiği yere yerleştirilmiş kutsal taşların yanından geçtiğinde, oraya yağ dökmeye özen gösterir: Sonra orada dizlerinin üzerine çökerek ibadet eder. Bir fare bir un çuvalını kemirerek bir delik açsa; ne yapması gerektiğini öğrenmek için kâhine gider. Kâhin basitçe, "Bunu yama için ayakkabıcıya gönder" diye yanıtlarsa, işe daha ciddi bir gözle bakar ve eve koşarak, çuvalı artık kullanılmayacak bir eşya olarak ayırır."

Buraya kadarki anlatıda karşımıza çıkan şeylerden ilki ve belki en önemlisi korku ve kaygıdır. Hurafelere inanan kişi müellif tarafından "o şekilde davranmazsa başına bir şey geleceğine ümitsizce inanan biri" olarak tasvir edilir. Batıl inançlı kişiler Theophrastus'ta korku içinde yaşayan biridir. Sıradan insanların korkmayacağı şeylerden haşyetle korkar, öyle ki bu kişilikte olanlar yürürlerken yanlarından bir baykuş uçsa, hemen dehşete kapılırlar. Bir deliyle ya da kriz geçiren bir adamla karşılaşarsa, dehşete kapılır ve hemen onun koynuna tükürür.²²

Zikredilmesi gereken diğer bir husus, birtakım hayvanların uğursuz kabul edilmesidir. Yılan bunlardan biridir. Evde görüldüğünde uğursuz kabul edilir ve bu uğursuzluktan kurtulmak için kutsala hizmet eden bir eylem gerçekleştirmek gerekir. Bazı hayvanların uğursuz addedilmesinin yanında vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, *olaylarda uğursuzluk aranması*dır. Herhangi bir kişinin başına geldiğinde sıradan çözümlere başvurulacak basit olaylar, hurafelere inanan kişinin başına geldiğinde dehşete kapılır ve ne yapacağını şaşırır.

Theophrastus'un temas ettiği bir diğer önemli nokta ise temizliktir. Batıl inançlı kişiler, evlerine Hekate'nin²³ musallat olduğunu düşünerek sık sık evlerini temizler. Ne zaman bir kavşaktan geçseler başlarını yıkarlar. Her türlü kirlilikten kendilerini korumaya çalışırlar. Bu kirlilik, sadece maddî bir kir de değildir. Batıl inançlı kişiler, sadece görünürdeki maddi kirlilerden değil, kirlilik attedikleri şeylerden de uzak dururlar. Lohusa kadınlar, cesetler, mezarlar, batıl inançlı kişinin kirlilik attettiği ve uzak durduğu şeyler arasındadır.²⁴

Theophrastus'un *deisidaimon* tasvirinde dikkati çeken hususlardan biri, hurafe olarak tasvir edilen durumun, o dönemde herkes tarafından kabul görmüş, geçerli kültürleri kapsamaması, tikel-kişisel ve takıntıya dönüşmüş uygulamaları hedef almış olmasıdır. Bowden, "her ne kadar antik Yunan günlük hayatının önemli bir parçasını teşkil ediyor olsalar da, Theophrastus'un yaptığı tasvirlerde kamuya açık

²⁰ Kelimenin Aristoteles'te geçtiği şekli δεισιδαιμων'dur ve *Perseus Digital Library* kelimeye Tanrılardan korkma/haşyet duyma anlamını vermektedir. Bk. "δεισιδαιμων", *Perseus Digital Library* (Erişim 7 Ekim 2022). <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0058%3Abook%3D5%3Asection%3D1315a>

²¹ Aristotle, *Politics* 1315a, *The Complete Works of Aristotle*, ed. Jonathan Barnes (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 4477-4478.

²² Theophrastus, *The Characters of Theophrastus*, çev. Frederic S. Hill (Boston: Harvard College Library, 1931), 41-43.

²³ Hekate Yunan mitolojisinde büyücü bir tanrıçadır.

²⁴ Theophrastus, *The Characters of Theophrastus*, 42-43.

ayın uygulamalarıyla ilgili hiçbir Şey söylemediğini" dile getirmektedir.²⁵ Bu oldukça önemli bir noktadır. Burada aslında neyin hurafe olduğunun belirlenmesinde kriter bir anlamda kamusal olarak inanılan, toplumda genel kabul görmüş ritüeller ve inanışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal genel kabulün diŐında kalan bireysel korkulara dayalı davranıŐlar hurafe olarak nitelendirilir.

Zikredilmesi gereken bir diğer husus, Tanrı'nın ne/kim olduğuyla ilgili bir tasavvurdur. Hurafelere inanan ve günlük hayatına dıŐarıdan anlamsız görünen korkularla yön veren kişi; Tanrı/ kutsal/dođauŐt  g  ile ilgili olumsuz bazı  n kabullere sahiptir ve kendisi üzerinde hükmü olduğunu düŐündüđü bu gücün olumsuz etkilerini gidermek ve kendisine daha olumlu bir yol aabilmek için bu gibi, hurafe olarak adlandırılan davranıŐlara yönelir.²⁶ Theophrastus'un "verdiği örneklerde hicvedilen, halka açık festivallerdeki zayıf sosyal davranıŐlar ve kurbanlardır: Gerçek ritüel faaliyetler normal yaŐamın bir parçası olarak görülür. Ve bu vakaların hiçbirinde Tanrılara karşı önemli suların iŐlendiđi  ne sürülmez."²⁷

Theophrastus'tan bu alıntılarını yaptıktan sonra Gaifman'ın yorumunu da zikretmek yerinde olacaktır. Gaifman, Theophrastus'un batıl inançlı adamını ve Ksenophanes'in – bir önceki bölümde yer verdiğimiz-aŐırın dindar adamının sosyo-ekonomik durumlarıyla ilgili bir irdelemede bulunur. Bugün bizim de düşünmeye yatkın olduğumuz Şekilde, bu hurafelere inanan insan tipinin toplumun geri kalmıŐ bölgelerinden olup olmadığını sorar. Bu soruya yanıtı ise olumsuzdur. Gaifman, metinlerde hurafelere inanan, ya da tanrısal g lerden büyük bir korku duyan bu karakterlerin, kırsal sınırlara veya Yunanistan'ın geri kalmıŐ bölgelerine ait olmadıklarını söylemektedir. Dolayısıyla ona göre bu kişiler geri kalmıŐ kişiler olarak değildirler ancak sadece ilahî olana karşı tutumları nedeniyle *ilkel* olarak sınıflandırılabilirler. Buradaki ilkel sınıflandırması ise az önce ifade ettiğimiz Şekliyle, sosyo-ekonomik bir kritere dayanmaz ve öznel bir durum olarak karşımıza çıkar. Yorumcu da bunu "birinin batıl inancı, diğerinin dindarlığıdır" cümlesiyle ifade eder.²⁸

Deisidaimonia kelimesinin olumsuz imalarla hurafe anlamında geçtiği bir diğer metin, Polybius'un *Histories* (Ιστοριαι / Histori i) adlı eseridir. Polybius (M. . 264-146) eserde *deisidaimon* (hurafelere inanan) kiŐiyi tasvir ederken "baŐkalarına saldırırken büyük bir keskinlik ve cesaret gösterir; fakat aslında, rüyalarla, mucizelerle, inanılmaz mitlerle, tek kelimeyle, sefil batıl inançlarla ve koca karı masallarıyla doludur" Şeklinde bir tasvir kullanır.²⁹

Polybius'ta geçen bu kısa metinden başka, eserinde *Peri Deisidaimonias* baŐlıklı bir bölüme yer verenlerden biri de Plutarch'tır (M. . 46-119). Bu metin Plutarch'ın *Moralia* adlı eserindeki bölümlerden biridir ve bu bölümün en belirgin özelliği, hurafeleri ateizmle alakalı olarak ele almasıdır. Plutarch bu çalıŐmasında hurafelere inanmanın ateist olmaktan bile daha kötü olduğunu ifade eder ve bu vurgu tüm metin boyunca devam eder.

Plutarch'a göre, Tanrılara yönelik olan cehalet ve körlük, inatçı topraklarda yaşayan ve bu yüzden sertleŐmiŐ karakterlere sahip kiŐilerde ateizme yol açarken, nemli topraklarda yaşayan ve bu sebeple yumuŐak tabiata sahip kiŐilerde ise hurafeler üretilmesine neden olur.³⁰ Plutarch Şöyle devam eder:

"KutsanmıŐ ya da bozulmamıŐ hiçbir Şeyin olmadığına dair üzücü bir yargı olan ateizm, onura inanmamakla, sonunda bir tür mutlak kayıtsızlığa yol açmıŐ gibi görünmektedir. Tanrıların varlığına inanmak, onlardan korkmak değildir. Fakat  te yandan, hurafe, adından da anlaşılacağı gibi, duygusal bir fikir ve tamamen alçakgönüllü bir korku üreten bir varsayımdır. İnsanı ezer, çünkü Tanrıların var olduğunu, ama onların acı ve yaraların sebebi olduğunu düşünür, bu nedenle sapkındır."

Plutarch'a göre hurafelere inanmak, insanı tamamen alçaltan ve ezen bir korku doğurur, çünkü bu insan, Tanrıların var olduğuna inanır ama Tanrıları bir ilahî yardım, destek ve sek net kaynağı olarak görmek

²⁵ Bowden, "Before Superstitions and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia and After Superstition," 59.

²⁶ Platon'un da aslında insanı bu hurafelere yönlendiren *kötü Tanrı* fikrini değiştirmeye alıŐtđını görmüŐtük.

²⁷ Bowden, "Before Superstitions and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia and After Superstition," 60.

²⁸ Milette Gaifman, "Aniconism and the Notion of the Primitive", *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, ed. Joannis Mylonopoulos (Boston: Brill, 2010), 72.

²⁹ Polybius, *Histories*, Erişim 7 Ekim 2022.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D12%3Achapter%3D24>

³⁰ Plutarch, *Moralia* II, ev. Frank Cole Babbitt (London: Harvard University Press, 1962), 455.

yerine onları acının ve kötülüğün kaynağı olarak görür. Ateist olan kişi ilahî olana karşı hareketsizken, umursamazken; batıl inançlı insan ilahî olana karşı bir tavır halindedir ancak olmaması gereken bir tavır halindedir, zihni bu nedenle sapkındır. Çünkü bu kişide cehalet, kendisine yardım edebilecek olan ilahî varlığa karşı, O'nun kendisine zarar verdiği fikrini ortaya çıkarır. Plutarch buradan hareketle, "ateizm tahrif edilmiş akıldır, hurafe ise tahrif edilmiş akıldan doğan bir duygudur" der.³¹

Plutarch'da Theophrastus gibi hurafelere inanan kişide korkunun etkili olduğu hususunu vurgulamaktadır.

"Her türlü korku içinde en aciz ve çaresiz olanı batıl korkudur. Denize girmeyenin denizden, orduda hizmet etmeyen savaştan, evinde duran birinin eşkiyadan, fakir olanın şantajcudan, elinde tutanın kıskançlıktan korkması [na gerek] yoktur. Galya'da olanın görevi, Etiyopya'da olanın yıldırım çarpması yok; ama Tanrılardan korkan her şeyden korkar; topraktan ve denizden, havadan, gökten, karanlıktan, sestenden ve sessizlikten ve bir rüyadan."³²

Kelimeyi olumsuz anlamda kullanan müelliflere baktığımızda hepsinde ortak olan bir noktayı görmek hiç de zor olmayacaktır. Bowden bunu şöyle ifade eder: Theophrastus'ta da, Plutarch'ta da, eleştirilen/kınanan davranış, az önce de ifade edildiği gibi kamusal anlamda genel kabul görmüş ritüeller değildir. Her ikisinin de zihninde uygun din olarak kabul ettikleri bir din anlayışı mevcuttur ve eleştirileri bu uygun dine değil, bunun dışında kalan tikel uygulamalara yöneliktir.³³

Bu başlığı bitirirken, dönem olarak Plutarch'tan biraz daha geç bir döneme tarihlendirilebilecek bir metne de değinebiliriz. Bu metinde de *deisidaimonesai* kelimesi geçmektedir. Kelime batıl inanç kaynaklı korkuya işaret etmek için kullanılmıştır. Athenaios (M.S. 170-223) tarafından anlatılan ve Vinciane Pirenne-Delforge tarafından nakledilen hikâyede konu, Phryne'nin yargılanmasıyla ilgilidir. Phryne'nin yargılanma sebebi Eleusis gizemlerine saygısızlık etmesidir. Bu suçlamaya maruz kalan Phryne, mahkemede Hypereides tarafından savunulmuş, mahkemenin vereceği kararın aleyhte olacağı anlaşıldığında ise, Hypereides cübbesini yırtmış ve mahkeme heyetine göğsünü göstermiştir. Bu ise mahkeme heyetinin batıl inançlı bir korku (*deisidaimonesai*) hissederek zanlıya merhamet etmesine ve onu bağışlamasına yol açmıştır.³⁴

4. Sonuç

Platon'dan itibaren geç antik döneme doğru karşımıza çıkan metinlerden hareketle bu metinlerin müelliflerinin hurafelere karşı olan tutumlarını, toplumda hurafe olarak yaygın olan kimi davranışları insana kötülük yapmak için fırsat kollayan tanrısal güçlere karşı olan tavırları metinler üzerinden görmüş olduk. Bu metinlerden hareketle, antik Yunan'dan geç antik döneme geçişte hurafelerin metinlere nasıl yansıdığı hakkında genel bir çerçeve çizmeye çalıştık. Antik dönemde neyin hurafe olduğunu, neyin hurafe olmadığını belirleyen kriter öyle görünüyor ki uygulamanın, halk tarafından genel kabul görmüş ritüeller ve kurban ayinlerinin dışında kalıp kalmadığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Antik Yunan toplumunda devletin resmî olarak belirlediği bir resmi din olmadığına göre, hatta din denilen olguyu o dönemde Yunan toplumunda sürdürülebilen ritüeller belirlediğine göre, hurafe denen şeyi bir anlamda bu ritüellerin dışında kalan uygulamalar oluşturmaktadır. Burada şunu da hatırlamamız gerekmektedir: Çalışmamızda yer verdiğimiz antik kaynakların hurafeden bahsettiği tarih M.Ö 5 ve 4 yüzyıl dolaylarıdır. Bu durumda, aslında hurafe denen şeyin, çağlar üstü kabul görmüş bir pratiğe karşılık gelmesinden çok, kendi zamanının kabul görmüş dini uygulamasına ve inancına ters düşen uygulamalar olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. Zira semai dinlerin penceresinden bakan herhangi bir kişi için, sadece o dönemde hurafe kabul edilen uygulamalar değil, milattan önceki antik Yunan dinine ait tüm uygulamalar, Theophrastus'un ciddiye almayarak karikatürize ettiği uygulamalarla aynı kategoride yer alacaktır. Bu sebeple de meselenin nihai olarak vardığı nokta, nasıl bir Tanrı tasavvurumuzun olduğunun, hurafelere karşı olan tutumunuzu doğrudan etkileyeceği noktasıdır. Yolda gördüğünüz bir taşın üzerinden üç kere atlayıp ondan sonra yola devam etmezseniz başınıza felaketler getirecek bir

³¹ Plutarch, *Moralia* II, 457.

³² Plutarch, *Moralia* II, 459.

³³ Bowden, "Before Superstition and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia and after Superstition," 56.

³⁴ Hikâyeyi nakleden: Vinciane Pirenne-Delforge, "Greek Priests and Cult Statues", *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, ed. Joannis Mylonopoulos (Boston: Brill, 2010), 132.

Tanrı'ya mı inanıyorsunuz, yoksa bunlarla uğraşmayacak bir Tanrı'ya mı inanıyorsunuz? Dünyaya müdahalelerde bulunan bir Tanrı'ya mı inanıyorsunuz, yoksa bundan müstağni bir Tanrı'ya mı? Bugün için geçerli bu soruların ce-vapları, antik hurafelerin zihinsel kökenlerine ilişkin de bize ipuçları sunacaktır.

Değınmemız gereken bir diğerk husus da, akıl dışı olanın kendi içindeki derece farkıdır. Dışarıdan bakıldığında mitler de, Theophrastus'un eserinde karikatürize edilen hurafeler de, akıl dışıdır, irrasyoneldir. Fakat felsefi söylem sözkonusu olduğunda bu ikisini birbirinden ayıran husus nedir? Bu soruya makalemizde Platon özelinde verdiğimiz cevap, Platon'un hurafelerle doğrudan mücadele etmek yerine, onları oluşturan Tanrı tasavvurunu değiştirmek için çaba sarfettiği; mitolojik unsurları ise kendi felsefi ideali için araçsallaştırarak diyaloglarında kullanmaya devam ettiğidir.

Ayrıca incelediğimiz metinlerden hareketle; sadece Tanrı tasavvurunun değil, Tanrı tasavvurunun yanı sıra, ara varlıklara yönelik olan inanç da, insanların hurafelere yönelik bakışını etkilemektedir. Örneğin antik dönemde *daimon*lar olarak kendini gösteren, tanrısal ya da insanüstü güçlere sahip ara varlıkların da insan zihninin akıl-dışı korkular üretmesine ve bunun toplumda yaygınlaşmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Aristotle. *Politics. The Complete Works of Aristotle*. New Jersey: Princeton University Press, 1984.

Bowden, Hugh. "Before Superstition and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia and after Superstition". *Past and Present* 3, (2008): 56-71.

Delforge, Vinciane Pirenne. "Greek Priests and Cult Statues". *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*. ed. Joannis Mylonopou-los. 121-143. Boston: Brill, 2010.

Edelstein, Ludwig. "The Function of the Myth in Plato's Philosophy." *Journal of the History of Ideas*. 10/4 (1949), 463-481.

Gaifman, Milette. "Aniconism and the Notion of the Primitive". *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*. ed. Joannis Mylonopou-los. 63-87. Boston: Brill, 2010.

Hooper, Antony. "The Philosopher's Stories: The Role of Myth in Plato's Pedagogy". *The European Legacy*. 15/7 (2010), 843-853.

Kömürçüoğlu, Şeyma. "Devlet'in Filozofu Timaios'un Tanrısı mı?". *Beytülhikme Uluslararası Felsefe Dergisi* 9/2 (2019), 609-623.

Logeion. Erişim 7 Ekim 2022.
<https://logeion.uchicago.edu/%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1>

Martin, Dale B. *Inventing Superstitions: From the Hippocratics to the Christians*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.

Perseus Digital Library. Erişim 7 Ekim 2022.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0058%3Abook%3D5%3Asection%3D1315a>

Plato. *Laws. Plato: Complete Works*. ed. D. S. Hutchinson. Indiana: Hackett Publishing Company, 1997.

Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcöz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Platon. *Timaios*. çev. Erol Güney- Lütü Ay. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001.

Plutarch. *Moralia* II. çev. Frank Cole Babbitt. London: Harvard University Press, 1962.

Polybius. *Histories*. Erişim 7 Ekim 2022.
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D12%3Achapter%3D24>

Smith, Janet E. "Plato's Use of Myth in the Education of Philosophic Man". *Phoenix*. 40/1 (1986), 20-34.

Theophrastus. *The Characters of Theophrastus*. çev. Frederic S. Hill. Boston: Harvard College Library, 1931.

Xenophon. *Cyropaedia* III. çev. Walter Miller. Edinburg: Harvard University Press, 2001.

Xenophon. *Memorabilia* I. çev. Amy L. Bonnette. Ithaca: Cornell University Press, 1994.